

Cemaleddin Afganî'nin İslam Birliği Düşüncesindeki Yeri ve Önemi

The Importance of Cemaleddin Afgani in the Idea of Islamic Union

Abdolvahid SOOFİZADEH*

Öz

Çeşitli Müslüman devletlerini gezen Cemaleddin Esedabadi (Afgan), İslam dünyasının, Batılı gelişmiş devletlere karşı birleşmeleri halinde bu devletler karşısında dayanabileceklerini düşünmektedir. Cemaleddin, Müslümanların XIX. yüzyıla gelindiğinde, Batılı devletler karşısında geri kalmaların sebebini, İslam dünyasının ilmi olarak geri ve sosyal bilimlerin de diğer bilimlerden kopuk olmasına bağlamaktadır. Seyyid Cemal'e göre İslam dünyasının bu buhrandan kurtulması İslam dünyasını birleştirecek güçlü ve ileri düşünceli bir liderin varlığı ile mümkün olabilecektir. Neticede Seyyid Cemal, 1870 yılında Sultan II. Abdülhamit'e bir mektup yazarak, İslam dünyasının birleştirilmesi konusunda yardım talebinde bulunmuştur.

Anahtar Kelimeler: Cemaleddin, Abdülhamid, Kaçar, İslam, Nasreddin Şah

Abstract

Seyyed Jamal al Din Asadabadi (Afgānī), who visited various Muslim states, thinks that if the Islamic world can unify against Western developed countries, they can stand against the Western countries. Jamal al Din attributes the reason why Muslims fell behind the Western states in XIX. century is that the Islamic world got behind at the science and the social sciences was separated from the other sciences. According to Seyyed Jamal, the liberation of the Islamic world from this crisis will be possible with the presence of a strong and foresighted leader who will unite the Islamic world. As a result, Seyyed Jamal wrote a letter to Sultan Abdul Hamid II in 1870. and requested assistance in the unification of the Islamic world.

* Dr. Öğr. Üyesi, Aksaray Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Vahid.soofizadeh@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-8973-3144>

Keywords: Jamal al-Din, Abdul Hamid, Qajar, İslam, Naser al-Din Shah

Giriş:

Tarihi bir bakış açısıyla geriye bakalım, İslam dini bütün dünyaya yayıldıktan sonra İslam kültürü ve ideolojisi ile yetişen Mevlana, İbn-i Sina, Ömer Hayyam, El Birûni, Zekeriyâ Er-Râzî gibi şahsiyetler, önemli ilim ve din adamları olarak ön plana çıkmışlardır. Rönesans döneminden önce karanlık bir çağ yaşayan Batılı ülkeler, cennet arsalarını satarak millete dağıtırlarken, İslam dünyası ve Müslümanlar parlak bir çağ yaşıyorlardı. XIX. yüzyıla geldiğinde Batılı ülkelerin sömürgecilik politikaları karşısında Müslüman devletlerin askerî, ekonomik ve siyasî başarısızlığının neticesinde İslam dünyasını uyandırmak ve birleştirmek adına (mezhep farklılıkları olmaksızın) aynı zamanda siyaset ve dinin birlikte olmasını savunan Seyyid Cemal (Afganî), Müslüman halkın daha önceki parlak dönemlerini yaşayabilmeleri için, Müslümanların İttihad-ı İslam (Müslümanların İslam düşüncesi şemsiyesi altında birleşmesi) düşüncesi altında birleşerek gelişmiş Batı devletlerine karşı ilmî açıdan güçlenmeleri gerektiğini savunmuştur. Farklı nedenlerden dolayı ömrünün bir kısmını İslam Dünyası ve Batı ülkelerini gezmekle geçirdi. İdeoloji ve düşüncelerini yansıtabilmek için farklı dergi ve gazeteler yayımladı. El-Urvetü'l-Vüskâ gazetesi bunlardan biridir. Eserlerinde özellikle sosyal ve diğer bilimler arasında bir köprü bağı olmadığı için, hatta mevcut bilimlerin de felsefi bir düşünceden yoksun olması sebebiyle, bu ilimlerin halkın üstünde pek etkili olmadığından bahsetmektedir. Afganî zaten bu nedenlerden dolayı Osmanlı ve Mısır Devletlerinin 600 senelik bir geçmişleri olmalarına rağmen, ilmi açıdan pek bir gelişim kat edemedikleri düşüncesini savunmaktadır.

Seyyid Cemaleddin Esedabadî'nin İdeolojisi

İslam dünyası ve İran'ın uyanış hareketinin, önde gelen entelektüel ve etkili temsilcilerinden biri de, dönemin din adamları ve aydınları arasında arabuluculuk yapmasıyla bilinen Cemaleddin Afganî'dir (Esedabadî). Cemaleddin Esedabadî'nin doğum yeri ve mezhebi sonu gelmez bir tartışma konusudur. Bir kısım onun İran uyruklu olduğunu kabul ederken, diğer bir kısım da Afganistanlı olduğunu savunurlar. Doğum tarihi ve yeri olarak bir kısım, 1838 (1254 h.) yılında Hemedan'ın Esedabad köyünde doğduğunu öne

sürerken, diğer bir kısım ise Kabil yakınlarında Kuner kasabasının Esedabad köyünde doğduğunu iddia edilmektedir.¹ Alim bir babanın oğlu olup genç yaşında eğitim amacıyla Necef'e gitmiştir. Burada *aklî* ve *naklî* ilimlerin tahsili ve eğitimini aldıktan sonra, Hindistan'da İngiliz dilini öğrenip eğitimine devam etmiştir. Mekke'ye giderek muhafazakâr fikir ve görüşlerini yayımlamıştır.² Bir süre Kaçar sarayında Nasıreddin Şah'ın yanında bulunmuş ancak Şah'ın, Cemaleddin Afganî'nin düşüncelerinin yayılmasından korkmasından dolayı, Tahran'dan Afganistan'a, Dost Muhammed Han'ın yanına gitmiştir. Cemaleddin Afganî olarak ünlendiği bu ülkede resmi bir makama erişmiştir. Buradan bir süre sonra Hindistan'a gittiği bilinmektedir.³ Burada Afganî'nin halkla arasındaki iletişiminin olabildiğince kısıtlanmaya çalışıldığı görülmektedir. Daha sonra buradan Mısır'a giden Afganî, İngiliz yetkililer tarafından tehlikeli bulunarak ülkeden çıkarılmış, 1870 (1287 h.) yılında Sultan Abdulaziz'in daveti üzerine bu kez de İstanbul'un yolunu tutmuştur. Burada Sadrazam Ali Paşa ve Osmanlı ulema ve aristokrasisi ile iletişim halinde olmuştur. Hatta Osmanlı eğitim ve kültür kurumunun yenilenmesi adına en yüksek bürokrat ve memurlardan oluşan Encümen-i Daniş adlı bilim kuruluna katılarak fikirlerini tanıtmıştır.⁴ Cemaleddin, Sultanahmet medresesindeki hocalığı esnasında Müslümanların birlik ve beraberliğinden, yenileşme girişimlerinden bahsetmiş ve Müslümanlardan bilim, endüstri ve teknolojiye daha çok ilgi göstermelerini istemiştir. Aslında Cemaleddin, İslamî eğitimini almak amacıyla farklı Müslüman ülkelere seyahatleri esnasında İslam dünyasını, üzerine çökmekte olan Batı tehlikesinden haberdar etmeyi ve bu tehlikeye karşı İslam dünyasının kendisini savunması için tedbir almasını hedef edinmiştir. "Hıristiyan dünyası, çeşitli ırk ve mezheplerden ibaret olmasına rağmen, bütün Müslüman devletlerini ortadan kaldırmak için birleşmiştir." Haçlı seferlerine sebep olan zihniyet devam etmekte ve İslam'a kin ve nefretle bakılmaktadır. Yani onun gözüyle "Avrupalıların kendi memleketlerinde "milliyet" ve "vatanseverlik" dediklerine, Doğu topluluklarda "taassup" deniliyor"

¹ Hayreddin Karaman, Efgâni Cemâleddin, DİA, C. X, İstanbul 1994, s. 456.

² Ali Asker Şemim, *İran Der Devrey-i Saltanat-ı Kaçar*, Müdebber Yayınevi, Tahran 1375, s. 183.

³ Peter Avery, *Tarih-i Muasır-ı İran*, C. III, çev: Muhammed Refi-i Mehrabadi, Atayi Yayınevi, Tahran 1379, s. 191.

⁴ Şemim, *a.g.e.*, s. 183.

demektedir. Bundan anlaşılıyor ki Müslüman dünyası, yok olmaktan kurtulmak için bir savunma birliği kurmalı ve Avrupa'nın teknik terakkilerini kazanıp, Avrupa kudretinin sınırlarını öğrenmelidir.⁵

Bu süreçte İstanbul'da bulunan Cemaleddin'in ideolojisi ve konuşmaları Bab-ı Ali'deki bazı dinî ve idarî makamlar tarafından hoş karşılanmadı. Halka açık bir konferans sırasında Cemaleddin'in verdiği bir konuşmada felsefe ve nübüvveti de sanatlar içinde sayması muhaliflere bekledikleri fırsatı vermiş oldu. Aslında Afganî Türkçesinin yetersizliğini öne sürerek konuşmak istememiştir ancak Tahsin Efendi'nin ısrarı üzerine önceden hazırlanmış metnin ona okutulması Afganî'yi farklı bir duruma düşürmüştür. Aslında Afganî hayatı ve ihtiyaçları bakımından toplumu canlı bir vücuda benzetmiş, bu ihtiyaçları karşılayan sanatları bedeninin organlarıyla, hikmet ve nübüvveti ise ruh ve canla karşılaştırmış, hikmetin mârifetle elde edildiğini, hâkimin yanılabilceğini, bu sebeple dine aykırı sözlerine uymanın doğru olmadığını, peygamberliğin ise Allah vergisi olduğunu ve onlara uymanın gerekli bulunduğunu söylemiştir. Muhalifler konuşmalardan sadece “nübüvvet sanattır” kısmını alarak konuyu başka mecralara taşımışlardır.⁶ Sonuç olarak Cemaleddin'in sözleri farklı yorumlanıp, kendisine karşı bir propaganda ortamı oluşturmuştur. Nihayetinde Osmanlı şeyhülislamı, Cemaleddin'in ülkedeki halk ve seçkinler arasındaki manevi etkisi sebebiyle, özellikle de Şeyhülislam'a olan ilgisizliği ve hatta sözlü itirazıyla⁷ Şeyhülislam'ı küçük düşürmesi sonucunda, onun Osmanlı Devleti'nden çıkarılmasını sağlamıştır.

Afganî'nin bundan sonraki durağı yine Mısır oldu. Burada dokuz yıl yaşadı. Hizbu'l-Vatan (El Vataniyye) Partisi'ni kurdu ve Cami'ül Ezher'de (El Ezher) hocalık yaptı. Burada çok sayıda öğrencisi oldu, büyük ilgi gördü ve şöhret elde etti. Daha sonra Paris'e gitti ve burada “Ürvetül Vüska” gazetesini

⁵ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VIII, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 1988, s. 542-543.

⁶ Karaman, Efgâni Cemâleddins, 457.

⁷ Mehdi Melikzade, *Tarih-i İnkılab-i Meşrutiyeti İran*, C. I, Sohan Yayınevi, Tahran 1383, s. 152-253.

çıkardı.⁸ Bu gazete Müslümanları kıskırtan ve sömürgeciliği korkutan bir gazete oldu. Gazetenin Avrupa'nın sömürgesi olan ülkelere girmesi bile yasaklandı. Bir süre sonra Nasıreddin Şah, Cemaleddin'le görüşmek istediğini belirterek onu İran'a davet etti. Ancak Cemaleddin'in İran'daki durumu Osmanlı'daki durumundan farklı olmadı bu yüzden sıkıntı ve ıstırap içerisinde İran'dan sürgün edildi.⁹

Cemaleddin, Londra'ya taşınmasından birkaç ay gibi kısa bir süre sonra, 1892 (1310 h.) yılında Osmanlı'nın İngiltere Büyükelçisi Rüstem Paşa'nın vasıtasıyla ve Sultan'ın daveti üzerine İstanbul'a gitti. II. Abdülhamid Afganî'den İslam Birliği çağrısında kendisine yardımcı olmasını istemişti. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki reformların zaman ve koşullarının sağlandığını belirterek İstanbul'a seyahat etmek istediğini söyledi. Sonuç olarak Sultan Abdülhamit'in kendi el yazısı ile Afganî'yi İstanbul'a davet ettiği mektup kendisine takdim edildi.¹⁰ Cemaleddin, öncelikle padişahın iyi niyetinden şüphe ederek onu kabul etmedi ancak Sultan'ın ısrarı üzerine Rüstem Paşa ve Şeyh Ebulhuda Efendi onu ikna etti. Afganî İngiltere'den ayrılarak İstanbul'a gitti.¹¹ Öte yandan sultan II. Abdülhamit içten, Osmanlı'nın dini hilafetinin temelini sağlamlaştırmak ve Afganî'nin Kaçar Devleti'ne karşı devrimci fikirlerinden faydalanmak istemekteydi.¹² Kısa bir süre sonra Afganî Kaçar (Nasıreddin Şah) despotluğu ve zulmünden kaçan Mirza Ağa Han Kirmanî ve Şeyh Ahmet Ruhî gibi liberalizm düşünce yanlıları, kendi etrafına toplanarak, İstanbul'da Nasiri Despotluğuyla mücadele merkezi oluşturdular. Sultan Abdülhamid'in amacı Afganî'nin ideolojisiyle uyumluydu, bu nedenle Afganî'ye kolaylıklar sağlayarak ve onu destekleyerek Afganî'nin düşüncelerini ve amaçlarını İslam'ın birliği yönünde destekledi.¹³ Afganî, Müslüman birliğinin önderi sayıldığı için emperyalist güçlerle mücadele amacıyla İstanbul'a geldiğinde Osmanlı'nın önde

⁸ Nikki Keddie, *The Cambridge History Of İran* Mecmuasından Tarih-i İran Devrey-i Afşar-Zend ve Kaçar, Peter Avery, çev; Murteza Sakibfer, Cami Yayınevi, Tahran 1387, s. 247.

⁹ Avery, *a.g.e.*, s. 192.

¹⁰ Karaman, *Efgâni Cemâleddins*, s. 459.

¹¹ Keddie, *The Cambridge History*, s. 250.

¹² Fereydün Ademiyet, *Endişebaye Mirza Ağa Han Kirmani*, Peyam Yayınevi, Tahran 1357, s. 352; Yahya Devlet Abadi, *Hayat-i Yahya*, C. I, Attar Yayınevi, Tahran 1362, s. 98.

gelen şahsiyetleri tarafından karşılanıp ağırlandı. Afganî, Osmanlı ve Mısır hükümetlerine, modern bilgileri öğretme ve teşvik etmedeki altmış yıllık geçmişlerine rağmen, gerekli felsefi ruha sahip olmadıkları için Batı ülkelerine kıyasla geri kaldıklarını hatırlattı. Ona göre, eğer bir millet felsefi bir ruha sahip olursa ilmî yoksa bile şüphesiz eksik ilimleri edinebilir. Cemaleddin, bu düşüncesini ilerleterek şöyle demektedir: İlk Müslümanlar, İslamiyet ve sahip oldukları felsefi ruh vasıtasıyla tüm dünya ve insan ile ilgili iş ve kaynakları tartışmaya başladılar ve bu sayede Mansur Devanî döneminde her birinin kendine özgü konusu olan ilimleri Süryanice, Farsça ve Yunancadan Arapça'ya tercüme edip kısa sürede bütün bu bilimlere sahip oldular. Ona göre insanı insana anlatan, insan onurunu açıklayan ve ona uygun davranış biçimlerini gösteren felsefedir. İnişe geçen her milletin, önce felsefi ruhu bozulmuş ve noksana uğramıştır. Daha sonra bu noksan sahip oldukları başka bilimler ve görgü kurallarına da yayılmaya başlamışlar. Afganî Müslümanları zamanın tüm yararlı ilimlerini öğrenmeye teşvik etmektedir. Afganî sahip olduğu bu düşünce sayesinde, kısa sürede Osmanlı Millî Maarif Meclisi'nin üyeliğine bile kabul edildi ve Sultan II. Abdülhamit nezdinde değer gördü. Aslında Sultan Abdülhamit, Afganî'yi kontrol altında tutmak ve onun, Osmanlı'da Türk olmayan tebaa arasında ayrılıkçı fikirlerini yaymasının veya Genç Türkler (Jön Türkler) partisi ile olası iş birliğinin önüne geçmek istiyordu. Diğer taraftan Afganî, İslam İttifakı kongresinin kurulması çerçevesinde İslam'ın ilk ihtişamının yeniden canlandırılması ve İslam ülkelerinin Avrupalı ve sömürgeci ülkelerin tehditlerine karşı birlik olması arzusundaydı. Onun düşüncesine göre İslam birliğinin üç dayanağı vardı¹⁴ ve bu dayanaklardan birisi de Halifelik kurumu idi. İstanbul'da kurulan İslam Birliği komitesi veya cemiyeti, çok sayıda ulema, politikacı ve bilginden oluşmaktaydı. İlk toplantı sonunda katılımcılar, İslam büyükleri ve Müslümanların korunmasını, inançlı her vatanseverin görevi bilmişler ve bunu gerçekleştirmek için hiçbir çabadan kaçınılmayacağına inanmışlardı. İslam ittifakı kongresinin İstanbul merkezli olarak oluşturulması

¹⁴ Bu üç dayanaklar, Din bağı, hac ibadeti ve halifelik kurumudur.

gerektiği ve her İslam ülkesinden bir siyasi temsilci ve ulemadan bir kişinin kongre üyeliğine seçilmesi kararlaştırıldı.¹⁵

Kaçar hükümeti bu dönemde kritik ve kader belirleyici bir sürece girmişti. Dış ilişkiler boyutunda İngiliz ve Rus olmak üzere iki sömürgeci güç, sömürgeciliklerini İran'ın ekonomi alanında pekiştirmek ve derinleştirmek için birbirleriyle ciddi bir rekabete girmişlerdi. Bu dönemde Kaçarların siyasi ve ekonomik kaderi Rus ve İngiliz hükümetlerinin elindeydi ve bu iki devletin büyükelçilikleri ülkenin gidişatını tamamıyla kontrol altına almışlardı. Nasıreddin Şah, Rus ve İngiliz büyükelçiliklerinin, hükümetin iç işlerine bu denli karışmasından bıkmıştı ve bu konuda endişeliydi. Bu can alıcı oyunda her iki güç de rakibi İran'ı saf dışı bırakmaya çalışıyordu. Nasıreddin Şah, Rus ve İngiliz hükümetlerinin iktidar boyunduruğundan kendini kurtarmaya çalışırken, Emin Ul-Sultan'ın tedbirsizliği bu rekabetlerin derinleşmesine ve ülke içinde daha etkili hale gelmesine sebep olmuştur.¹⁶ Aslında Afganî'nin İslam dünyasını birleştirme düşüncesi, yabancı sömürgecilğe, özellikle İslam dünyasının büyük bir bölümünü ele geçiren İngiliz sömürgecilğine karşı bir tepkiydi. Ayrıca Cemaleddin siyaset alanındaki bilimsel faaliyetlerinin yanı sıra, çeşitli İslami ülkelere seyahat ederek ve Müslüman ülkelerin sefil durumları hakkında daha fazla kafa yorarak, siyasi düşüncesini despotluk ve zulüm ile mücadele, Müslümanları bilgilendirme ve onların ilerleme ve gerileme nedenlerini araştırmaya doğru yönetti. Ancak çok geçmeden, eski düşünceliler (gelenekçiler) ve saraylıların desiseleri ile İslam birliği planı kesintiye uğradı. Hatta çalışmalar, Sultan II. Abdülhamit ve Afganî arasında anlaşmazlıklar meydana getirdi. Nihayetinde, Sultan Abdülhamit ve Afganî arasındaki gerginliğin artmasının nedenleri şu şekilde açıklanabilir:

- 1- Seyyid'in egemen diktatörlük karşısında anayasal harekete olan desteği.
- 2- Seyyid'in halk, ordu ve Osmanlı aydınıyla olan ilişkisi.

¹⁵ Morteza Müderresi Çehardehi, *Seyyid Cemal Eleddin ve Endişehaye O*, Neşr-ı Beynolmemlal Yayınevi, Tahran 1390, s. 203.

¹⁶ Keddie, *The Cambridge History*, s. 248.

- 3- Nasıreddin Şah'ın, Cemaleddin'in Mirza Rıza Kirmani isimli bir müridi tarafından öldürülmesi.
- 4- İngiltere'nin İslam İttifakı üyeleri ile Seyyid'in Afganistan ve Hindistan'daki taraftarlarının faaliyetleri konusundaki endişeleri ve Seyyid'in faaliyetlerinin kısıtlanması için Padişah üzerinde baskı kurmaları.
- 5- Şeyhül İslam ve Ebulhadi Seyyadî'nin kıskançlık ve kindarlığı.
- 6- Seyyid'in Mısır Hidivi ile İstanbul'da yaptığı gizli görüşme.
- 7- Seyyid'in, Medine-i Münevvere hadimi Abdullah'ı evine iltica etmesi.
- 8- II. Abdülhamid'in, Afganî'ye yardım etmesi yüzünden, kendisinin halk nezdinde Şii olarak algılanmasından korkması. Son olarak da Müslümanları birbirinden uzaklaştıran kıskançlıklar ve ihtilaflar üzerine yaşanan fitne ortamında Sultan II. Abdülhamid'in Afganî'ye olan güveni zamanla sarsılmıştır.

Sonuç itibariyle Cemaleddin'in her eylem ve davranışı Osmanlı yönetimi tarafından kontrol edildi. Esedabadî İstanbul'dan ayrılma isteğini II. Abdülhamid'e iletmesine rağmen ağır bir takibat altında tutuldu. Hiç kimsenin onunla görüşme imkânına sahip olmamasının yanı sıra mektupları da sansürlendi. Sonunda Cemaleddin Esedabadî, 1897 (5 Şevval 1314 h.) tarihinde İstanbul'daki yaşamının dördüncü yılında vefat etti. Afganî'nin İslam dünyasındaki temel mirası ve mücadelesinin önemi şunlara dayanıyordu:

- a) Müslümanlara rehberlik etmek için İslam dininin doğal gücüne inanmak.
- b) Hiçbir şey yapmadan köşeye çekilerek kader ve kazaya teslim olma zihniyetiyle mücadele etmek.
- c) Hakiki ve asil İslam düşüncesine geri dönmek.
- d) İslam öğretilerinin rasyonel yorumu ve yeni bilim dallarını öğrenmeleri konusunda Müslümanlara çağrı.

Sonuç

Haçlı seferleri ile Müslümanlar ve Batılı devletler arasında dinler çatışması başlamıştır. Bu dönemlerde Müslümanlar ve Doğulu devletler, ilmi

ve ekonomik açıdan Batılı devletlere karşı daha iyi bir vaziyetteydiler. Nitekim Batılı ülkelerden gelen tacirler, Müslümanların genel durumlarının daha iyi olduklarını görmekte, gördüklerini etrafındakilere aktarmakta idiler. Orta Çağ'dan sonra Batılı devletlerde ortaya çıkan Rönesans'ın etkisiyle, özellikle Müslüman ilim adamlarının kaleme aldığı kitap ve kaynaklar, artık batı dillerine çevrilerek, Batı medeniyetinin ilerlemesine katkıda bulunmuştur. XVIII. ve XIX. asırlara gelindiğinde ise artık Batılı devletlerin gelişme sürecinde doruk noktaya ulaştıklarına şahit oluyoruz. Buna karşılık olarak İslam dünyasında ise bir geriye gidiş ve düşüş kendisini göstermiştir. Bu süreçte yaşamış Afganî, özellikle Afganistan, İran, Osmanlı, Mısır ve bir kısım Müslüman devletlerin topraklarını gezerek geri kalmışlığa yakından şahit olurken, diğer taraftan da Avrupa'da İngiltere, Fransa, Almanya ve Rusya gibi ülkeleri de ziyaret ederek, Batı'nın bilim, teknik ve çağdaş düşüncede hızlı bir ilerleme yaşadığını gözlemlemiştir. İki medeniyet arasındaki farklılığın giderek derinleştiğine şahit olan Afganî, Batılı devletlere karşı Müslümanların ayakta durabilmeleri için, hem ilim ve düşünce olarak ileri gitmeleri gerektiğini, hem de İslam dünyasının fikri olarak birlikte hareket etmeleri gerektiğini vurgulamıştır. Bunun başarılabilmesi için yegâne ihtiyaç ise İslam dünyasını birleştirebilecek karizmatik bir liderdir. Nitekim bu düşünce çerçevesinde Afganî, İslam dünyası birleştirecek şahsiyet olarak Osmanlı hükümdarı II. Abdülhamid ve Kaçar şahı Nasreddin Şah'ın lider kişiler olabileceğini düşünmüş ve bu iki hükümdarla iş birliği yapmak için görüşmelerde bulunmuştur. Fakat iki hükümdarın, kendi ülkelerindeki iç dengenin bozmasından kaynaklı çekincelerinden ötürü, Afganî, düşünceleri gerçekleştirmede pek başarılı olamamış ve nihayet İstanbul'da 1897'de vefat etmiştir.

Afganî'yi dönemin aydını olarak değerlendirebiliriz. Müslümanların sosyal ve entelektüel dirilişi, ilk olarak tiranlık ve sömürgecilikle mücadele oldu. Diğer taraftan ise Seyyid Cemaleddin Esedabadi'nin temelde; İslam ittifakı ve dünya Müslümanlar birliğinin, büyük bir hilafet bayrağının altında toplanmasını isteyen bir düşünür ve elitist olduğu söylemek gerekir ki bu hedefe Pan-İslamizm denir. Yani dünyadaki tüm Müslümanlar Seyyid Cemiyeti'nin hedef kitleliydi. Onun en büyük ideali, İslam'ın büyüklüğünün gelişerek yeniden canlanması ve Müslümanların sömürgeci zihniyetten kurtulması temeline

dayanan İslam Dünyası'nın birliğiydi. O despotizmin kargaşasına ilk kez müdahale eden, hukuk ve anayasanın kurulmasından söz eden ilk Müslüman düşünür olmuştur. Her ne kadar yaşamı boyunca padişah ve emirleri kendi görüşüne dâhil etmeyi başaramasa da çağdaş fikirlerinin öğrencileri vasıtasıyla yayılması, İran ve Osmanlı İmparatorluğu gibi büyük Müslüman ülkelerdeki devrimci ve kültürel hareketlerin ortaya çıkmasına katkıda bulunmuştur.

Kaynakça

- 1- Ademiyyet, Fereydün, *Endişebaye Mirza Ağa Han Kirmani*, Peyam Yayınevi, Tahran 1357.
- 2- Avery, Peter, *Tarih-i Muasır-ı İran*, C. III, çev: Muhammed Refi-i Mehrabadi, Atayi Yayınevi, Tahran 1379.
- 3- Devlet Abadi, Yahya, *Hayat-i Yahya*, C. I, Attar Yayınevi, Tahran 1362.
- 4- Karaman, Hayreddin, “Efgânî Cemâleddin” *İslam Ansiklopedisi*, C. X, İstanbul 1994. ss. 456-466
- 5- Melikzade, Mehdi, *Tarih-i İnkilab-i Meşrutiyeti İran*, C. I, Sohan Yayınevi, Tahran 1383.
- 6- Morteza, Müderresi Çehardehi, *Seyyid Cemal Eleddin ve Endişebaye O*, Neşr-ı Beynolmemaal Yayınevi, Tahran 1390.
- 7- Şemim, Ali Asker, *İran Der Devrey-i Saltanat-ı Kaçar*, Müdebber Yayınevi, Tahran 1375.
- 8- Keddie, Nikki, *The Cambridge History Of İran Mecmuasından Tarih-i İran Devrey-i Afşar-Zend ve Kaçar*, Peter Avery, çev; Murteza Sakibfer, Cami Yayınevi, Tahran 1387.
- 9- Ziya Karal, Enver, *Osmanlı Tarihi*, C. VIII, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 1988.